

AGNIESZKA KUBIAK*

ORCID: 0000-0002-0556-8805

GDAŃSCY WYDAWCY NUT W XIX I PIERWSZEJ POŁOWIE XX WIEKU

Abstrakt. Gdańscy wydawcy nut to zarówno duże, prężnie działające firmy, jak i małe oficyny o których istnieniu wiadomo z pojedynczych publikacji. Przeważająca część z nich to księgarnie, którzy podobnie jak w XVII i XVIII stuleciu finansują – a niekiedy i powielają we własnych drukarniach – sprzedawane przez siebie pozycje. Dodatkowo nie tylko poszerzają dostępny w księgarniach asortyment o artykuły papiernicze oraz dzieła sztuki i instrumenty, w tym fortepiany, ale także oferują szeroki zakres usług, takich jak wypożyczanie książek i nut, a nawet organizacja koncertów. Repertuar wydawniczy w omawianym okresie obejmował śpiewniki szkolne i kościelne (w przeważającej mierze protestanckie), a także kompozycje służące rozrywce, z dominującą rolą fortepianu jako instrumentu solowego i towarzyszącego. Charakterystyczne dla Gdańska na przełomie XIX i XX wieku są utwory przeznaczone na chór męski, skierowane do licznie działających w tym mieście stowarzyszeń śpiewaczych.

Słowa kluczowe: wydawcy, księgarnie, muzyka, nuty, Gdańsk, 19–20 w.

Muzykowanie amatorskie, w kameralnym kręgu rodziny lub przyjaciół stanowiło w XIX wieku jeden ze sposobów spędzania wolnego czasu. Kulturalne rozrywki gdańszczan, obejmujące między innymi przedstawienia operowe w teatrze i kalendarz wydarzeń koncertowych, rozbudzały potrzebę muzyki, zachęcały do powtórzenia zasłyszanych melodii¹. Przed nadejściem ery urządzeń służących do odtwarzania dźwięku oraz radia koncertowanie domowe, w znacznej mierze oparte na pianinie bądź fortepianie, zapewniało obecność muzyki, a także rozrywki w życiu codziennym. Doskonalenie mechanizmu obu instrumentów prowadziło do wzrostu ich popularności w bogatych się warstwach społeczeństwa. W konse-

* Dział Zbiorów Specjalnych, PAN Biblioteka Gdańska, ul. Wałowa 15, 80-858 Gdańsk; e-mail: agnieszka.kubiak@bg.pan.pl

¹ M. Babnis, *Życie kulturalne w Gdańsku w czasach zaboru pruskiego (1793–1919). Teatr i muzyka*, „Gdański Rocznik Kulturalny”, t. 15 (1994), s. 22–41.

kwencji nastąpiło zwiększenie zapotrzebowania na drukowane nuty, które w XIX wieku stały się środkiem rozprzestrzeniania dzieł muzycznych. A najlepszymi wydawcami nut byli sami muzycy.

„Z początkiem miesiąca otworzyłem wypożyczalnię muzyczną i miałem początkowo zamiar ograniczyć ją tylko do małego kręgu melomanów; ponieważ jednak pragną z niej korzystać różni miłośnicy muzyki, będzie mi miło im to umożliwić. Kto zatem znajduje przyjemność w korzystaniu z wypożyczalni, niechaj zgłosi się [...] do połowy tego miesiąca w moim mieszkaniu, gdzie można jednocześnie zapoznać się z odnośnym planem”². Anons powyższej treści zamieścił Carl Anton Reichel (1765–1849) w gdańskim czasopiśmie „Danziger Nachrichten und Anzeigen” w sobotę, 8. kwietnia 1797 roku. Jak się później miało okazać Reichel, człowiek wielu talentów: kompozytor, organista, pedagog i organizator koncertów, nie ograniczył się do prowadzenia wypożyczalni nut i sklepu z muzykaliami (instrumentami, nutami, papierem nutowym i innymi akcesoriami). Wydawał również kompozycje swojego autorstwa, np. *Six Grand Polonaises* na fortepian op. 2 (1801), bądź też innych twórców. W 1817 roku rozpoczął edycję tygodnika „Musikalisches Wochenblatt”, który rok później przekształcił w miesięcznik „Musikalisches Monatsschrift”. Ten cieszący się dużą popularnością periodyk (potwierdza to konieczność dodruku poszczególnych numerów), wydawany do ok. 1820 roku, zawiera łącznie 135 utworów „modnych” na owe lata kompozytorów (tak reklamuje je Reichel w zamieszczonym przez siebie ogłoszeniu). Mimo dużej różnorodności twórców (41), aż 55 utworów to dzieła Reichela. Większość powstała nie wcześniej niż w 1780 roku, reprezentuje różne odmiany form tanecznych i przeznaczona jest na fortepian lub głos z fortepianem³.

W 1797 roku, przy ulicy św. Ducha 16 – a więc w tym samym roku, co Carl Anton Reichel i z biegiem czasu w bezpośrednim jego sąsiedztwie – swoją księgarnię otworzył Friedrich Samuel Gerhard⁴. Nie była to jednak księgarnia muzyczna i dopiero po przejściu firmy „F.S. Gerhard” przez syna założyciela, Gustava Adolpha Friedricha w 1831 roku, w rozwiniętej ofercie wydawniczej odnajdujemy pierwsze wydanie opracowanego w 4-głosie zbioru pieśni ewangelickich Friedri-

² „Danziger Nachrichten und Anzeigen” 1797 nr 28, s. 244; cytuję za: J. M. Michalak, *Od Förstera do Frühlinga. Przyczynki do dziejów życia muzycznego i teatralnego dawnego Gdańska*, Gdańsk 2009, s. 239–240 (Kultura Muzyczna Północnych Ziem Polski nr 12).

³ M. Babnis, *C.A. Reichel's „Musikalisches Wochenblatt” – a source to the repertoire played in Gdańsk salons in the second decade of the 19th century*, [w:] *Musica Baltica. Danzig und die Musikkultur Europas = Gdańsk and European Musical Culture*, Gdańsk 2000, s. 388–419 (Prace specjalne nr 57 Akademii Muzycznej im. Stanisława Moniuszki w Gdańsku).

⁴ C.A. Reichel od 1802 roku mieszkał przy ulicy św. Ducha 20, gdzie prowadził też sprzedaż nut i instrumentów, por. J.M. Michalak, *Carl Anton Reichel*, https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=REICHEL_CARL_ANTON (dostęp 31.12.2020). Jeżeli nie podano inaczej, daty i miejsca działalności wydawców ustalono na podstawie: P. Paluchowski, *Drukarstwo i drukarnie*, https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=DRUKARSTWO_I_DRUKARNIE oraz M. Gliński, *Księgarstwo*, <https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=KSI%4C98GARSTWO> (dostęp 31.12.2020).

cha Wilhelma Markulla, organisty głównych organów kościoła Najświętszej Marii Panny (NMP) w Gdańsku⁵. Niestety, na tym wyczerpuje się lista publikacji nut, uzupełniona librettami operowymi, dostępnymi w szerokim wyborze⁶.

Podobny niedosyt pozostawia wydawnictwo „Theodor Eisenhauer’s Commissions-Verlag”. Choć początek jego działalności szacowany jest na 1817 rok, kompozycje muzyczne ukazują się nie wcześniej niż pod koniec lat osiemdziesiątych XIX wieku⁷. Należą do nich tańce na fortepian Willy’ego Schulza i gdańszczanina Paula Gebranda⁸, twórców gdzie indziej nie wydawanych oraz pieśni na chór męski Josepha Kisielnickiego, organisty głównych organów kościoła NMP w Gdańsku, a także dyrygenta chórów męskich: „Sängerbund”, „Danziger Männergesangsverein” i „Melodia”⁹.

Właściciel chronologicznie drugiej księgarni muzycznej, organista kościoła św. Jana w Gdańsku, Friedrich Wilhelm Ewert (1791–1838), prowadził handel książkami, muzykaliami i instrumentami w latach 1825–1838¹⁰. Znany jest również jako wydawca i redaktor poświęconego sztuce czasopisma „Danziger Abendzeitung”¹¹ oraz *Sechs Lieder* na głos z fortepianem, kompozycji Emilie Goroncy (w 1832 roku), dla której prywatnie był wujem i nauczycielem śpiewu¹².

Odpowiedzią na społeczną potrzebę edukacji oraz aktywnego uczestnictwa w kulcie religijnym były propozycje dwóch księgarzy: Simona Anhutha i Leopolda Gottlieba Homanna. Obaj rozpoczęli swoją działalność w latach trzydziestych XIX wieku, prowadząc równolegle sprzedaż dzieł sztuki¹³. Obaj też kierowali swoimi firmami do czasu, gdy przeszły w ręce kolejnych właścicieli. Firmę „S. Anhuth” odziedziczyła wdowa Christina Renata Anhuth, wydając po raz drugi, w 1837 roku, szkolny śpiewnik Gottfrieda Döringa, elbląskiego historyka, którego prace mają dziś charakter dokumentalny (między innymi wydana w Elblągu *Zur Geschichte*

⁵ F.W. Markull, *Choral Melodien zum Gesangbuch für den evangelischen Gottesdienst Vierstimmig bearbeitet... für Kirche, Schule und Hause* [...], Danzig [1845], PAN Biblioteka Gdańska (dalej: PAN BG), sygn. Ee 1428 4°.

⁶ Lista publikacji nut ustalona na podstawie zbiorów przechowywanych w PAN BG, a także „Hofmeister Monatsberichte”, <https://hofmeister.rhul.ac.uk/2008/index.html> oraz Karlsruher Virtueller Katalog, <https://kvk.bibliothek.kit.edu/> (dostęp 31.12.2020).

⁷ Data ustalona na podstawie Kartoteki drukarzy gdańskich XIX i XX wieku, prowadzonej w PAN BG.

⁸ P. Gebrand, *Im Carlsbain : Polka-Mazurka* op. 51, Danzig [1889], PAN BG, sygn. Od 106 2° (4); W. Schulz, *Danziger Radfabrer-Marsch* op. 6, Danzig [1889].

⁹ J. Kisielnicki, *Mein Himmel auf der Erde*, Danzig 1889 (partytura i głosy) oraz dwukrotnie wydana patriotyczna pieśń *Deutsches Kaiserlied*, Danzig 1888, Danzig 1889 (partytura i głosy).

¹⁰ B. Vogel, *Instrumenty muzyczne – budownictwo, Tabela: Budowniczowie instrumentów muzycznych*, https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=INSTRUMENTY_MUZYCZNE_%E2%80%93_BUDOWNICTWO (dostęp 31.12.2020).

¹¹ M. Babnis, *Czasopisma kulturalne wydawane w Gdańsku do połowy XIX wieku*, „Libri Gedanenses” t. 19/20 (2001/2002) [2003], s. 78.

¹² E. Goroncy, *Sechs Lieder*, Danzig 1832, PAN BG, sygn. Ee 1967 4°.

¹³ Simon Anhuth sprzedawał dodatkowo artykuły papiernicze.

der Musik in Preußen)¹⁴, a „L.G. Homann” pod kierownictwem prawdopodobnie Karla Beyera opublikował w 1891 roku czwarte wydanie ewangelickiego kancjonału¹⁵.

Zgoła odmiennym gustom starał się sprostać litograficzny zakład J. Seyfferta. W okresie od 1832 do 1844¹⁶ roku jego nakładem ukazały się dwie kompozycje królewieckich twórców: *X Tänze* na fortepian C.F. Wursta¹⁷ i religijny hymn *Herr, ich weiss die Stunde nicht* Eduarda Sobolewskiego¹⁸, a także utwór *Sanct Helena!* na głos z fortepianem F.G. Siewerta, nawiązujący do wygnania Napoleona Bonaparte na wyspę Świętej Heleny¹⁹. Autorstwo tej ostatniej kompozycji budzi pewne wątpliwości. Gdańskie księgi adresowe z lat 1839 i 1844 wymieniają jedynie burmistrza Friedricha Gottholda Siewerta (1773–1846). Czyżby osobiste doświadczenia z czasów pierwszego Wolnego Miasta Gdańska były inspiracją dla prawdopodobnie jedynych prób kompozytorskich tego dostojnika?²⁰

Przełom pierwszej i drugiej połowy XIX wieku przynosi wzrost liczby wydawców nut. Powstają wówczas zarówno duże, prężne firmy, jak: „Th. Bertling”, czy „A.W. Kafemann”, jak też wydawnictwa działające na mniejszą skalę. Pod względem repertuarowym obserwujemy kontynuację tematyki dotychczas proponowanych pozycji, z podziałem na użytek edukacyjno-religijny i podporządkowany rozrywce. Nadal publikowane są prace gdańskich twórców obecnych już na rynku wydawniczym, choć poszerzenie oferty pozwala na wprowadzenie nowych lokalnych kompozytorów. Zasadnicza zmiana polega na zwiększeniu ilości edycji, co umożliwia określenie profilu wydawniczego poszczególnych wydawców.

Księgarnia nakładowa z artykułami muzycznymi otwarta w Gdańsku przez Franza Antona Webera w 1844 roku jest tego doskonałym przykładem. Mimo, że jej właściciel nie zawęził swej produkcji do nut, ukazywały się one w jego nakładzie w reprezentatywnym wyborze. Wydawał w głównej mierze lokalnych twórców:

¹⁴ [G.] Döring, *Schulgesänge für Gymnasien und grössere Lehranstalten. Erster Cursus, auch f. Elementarschulen Brauchbar*, Danzig [1837].

¹⁵ *Kirchenlieder, 80. Aus dem neuen evangel. Gesangbuche f. Ost. u. Westpreussen, nebst 24 Texten zu Choralmelodien u. 12 geistl. Volksliedern*, Danzig [1891]; M. Gliński, dz. cyt., podaje 1892 rok jako datę objęcia firmy przez K. Beyera.

¹⁶ Por. przypis 7.

¹⁷ C.F. Wurst, *X Tänze für das Pianof.*, Danzig [1832–44], PAN BG, sygn. Ee 1984 8° (3). Na przełomie trzeciej i czwartej dekady XIX wieku niejaki Wurst dyrygował w Królewcu, por. B. Zakrzewska-Nikiporczyk, *Życie muzyczne Pomorza w latach 1815–1920*, Gdańsk 1982, s. 32 (Kultura Muzyczna Północnych Ziem Polski nr 2).

¹⁸ E. Sobolewsky, *Hymne (Herr, ich weiss die Stunde nicht)*, Danzig [1844]. Królewiecki skrzypek i kompozytor, w latach 1847–1853 prowadził teatr w Królewcu, por. *Eduard Sobolewsky*, https://en.wikipedia.org/wiki/Eduard_Sobolewsky (dostęp 31.01.2020), dyrygent Towarzystwa Śpiewaczego w Królewcu (do 1854 roku), por. B. Zakrzewska-Nikiporczyk, dz. cyt., s. 93.

¹⁹ F.G. Siewert, *Sanct Helena! Hymne* [...], Danzig [1833–1844], PAN BG, sygn. Ee 1984 8° (2).

²⁰ Utwór o tym samym tytule, tyle że Johanna Carla Gottfrieda Loewe (1796–1869) został wydany w 1858 roku.

patriotyczne pieśni wymienianego już Friedricha Wilhelma Markulla²¹, maryjne pieśni gdańszczanina Wilhelma Otto Martensa, opublikowane w czasie, gdy był on wykładowcą w seminarium duchownym w Pelplinie²², czy choralnik Ludwiga Granzina, który wraz z prowadzonym przez siebie chórem w 1842 wykonał po raz pierwszy w Gdańsku *Pasję według św. Jana* J.S. Bacha²³. Ciekawostkę stanowią kompozycje Richarda Genée, kompozytora operetek, autora lub współautora licznych librett, w tym do *Zemsty nietoperza* (*Die Fledermaus*) Johanna Straussa, a w latach 1843–1848 dyrygenta przedstawień baletowych w gdańskim teatrze²⁴. Są to aranżacje dwóch polek z baletu *Die Polka vor Gericht* oraz kompozycja *Taschen und Flaschen*, do słów gdańskiego malarza i poety Roberta Reinicka, na 8 głosów męskich z towarzyszeniem fortepianu²⁵. Ofertę wydawniczą dopełniają zbiory pieśni na głos z fortepianem Reinholda Bergella, pianisty pochodzącego z Łęborka²⁶ oraz Preludium i fuga Hermanna Buchholza, popularnego w Gdańsku berlińskiego dyrygenta orkiestr wojskowych²⁷.

Trzy lata później, w 1847 roku, księgarnię i antykwariat otworzył Carl Theodor Bertling. Wydawca ten, podobnie do F.W. Webera zaprosił do współpracy lokalnych twórców: Juliusa Wilhelma Frühlinga, organistę kościoła św. Jana i kościoła św. Trójcy w Gdańsku, wymienionego już Friedricha Wilhelma Markulla oraz Gottfrieda Döringa, autorów prac dotyczących chorału protestanckiego²⁸. U Bertlinga wychodzi także rzadka edycja nie tylko wyciągu fortepianowego, ale i par-

²¹ F.W. Markull, *Zwei patriotische Lieder op. 120 für eine Singstimme mit Begleitung des Pianoforte*, Danzig [1870], PAN BG, sygn. Ee 1227 4° (5).

²² W. [O.] Martens, *Sieben Marienlieder op. 2 : für eine Singstimme mit Begleitung des Pianoforte*, Danzig [1862], PAN BG, sygn. Ee 1563 2° (39).

²³ L. Granzin, *30 Choralmelodien bearbeitet*, Danzig [1862]. Por. J.M. Michalak, *Ludwig Traugott Granzin*, https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=GRANZIN_LUDWIG_TRAUGOTT (dostęp 31.01.2020).

²⁴ Tamże.

²⁵ (R.) Genée, *2 Polka aus dem Ballet: Die Polka vor Gericht*, Danzig [1848]; *Taschen und Flaschen, von Reinick. Komisches Doppel-Quartett f. 8 Männerstimmen m. Pftbegl. op. 4. Part. u. Stimmen*, Danzig [1848].

²⁶ R. Bergell, *Drei Lieder f. 1 Singst. m. Pfte. 3. Heft. (No. 1. Volkslied: „Eine Blume roth“. No. 2. Er ist's: „Frühling lässt sein blaues Band.“ No. 3. Volkslied: „Da drunten im tiefen Thale“.)*, Danzig [1879]; *Drei Lieder f. 1 Singst. m. Pfte. 4. Heft. (No. 1. „Du bist mein“. No. 2. Frühling Liebster: „Du bist gemacht zu wandern“. No. 3. „Lebe wohl! Fern von hier“.)*, Danzig [1880]. Informacje biograficzne za: Reinhold Bergell, https://de.wikipedia.org/wiki/Reinhold_Bergell (dostęp 31.01.2020).

²⁷ H. Buchholz, *Praeludium m. Fuge: Die Gnade des Herrn sei mit Euch Allen. Amen, f. die gesammte Musik der deutschen Armee. Central-Partitur. [f. die Musik der Kavallerie u. Artillerie, der Jäger- u. Pionir-Bataillone, f. die Janitscharen-Musik der Infanterie-Regimenter.] op. 78*, Danzig [1876]. Informacje biograficzne za: Hermann Buchholz, https://opac.rism.info/metaopac/singleHit.do?methodToCall=showHit&curPos=3&identifier=251_SOLR_SERVER_1652492539RISM (dostęp 31.01.2020).

²⁸ J.W. Frühling, *71 Chöre für das ganz Kirchenjahr zum ein- und zweistimmigen Gebrauch für Schulen nebst einem Anhang zweistimmiger liturgischer Gesänge und Responsorien zum Hauptgottesdienste [...]*, Danzig [1881], PAN BG, sygn. Ee 1469/2 8°; F. W. Markull, *Choral Melodien für den evangelischen Gottesdienst Vierstimmig bearbeitet.. Für Kirche, Schule und Hause [...]*, Danzig [1865],

tytury opery Richarda Genée *Der Geiger aus Tirol*, którą kompozytor osobiście dyrygował w Gdańsku w 1857 roku²⁹ oraz pieśń Friedricha Hieronymusa Truhna, kapelmistrza gdańskiego teatru miejskiego, upamiętniająca drugi Pruski Zjazd Śpiewaczy („Preussische Sängerefest”), który miał miejsce w Gdańsku 1850 roku³⁰ (il. 1).

August Wilhelm Kafemann, który od czasu założenia w Gdańsku drukarni w 1853 roku wytyczał drogi miejscowej typografii, tłocząc prace z zakresu historii Gdańska i Pomorza, w tym cenne edycje źródeł historycznych, na polu drukarstwa muzycznego nie jaśnieje tak silnym blaskiem³¹. Większość druków muzycznych, które wyszły spod prasy Kafemanna była skierowana do gdańskiego szkolnictwa oraz na potrzeby praktyk religijnych. Stąd licznie występują tu śpiewniki dostosowane do programu nauki szkolnej, w opracowaniu na trzy i więcej głosów, w tym autorstwa Gustava Jankewitza, organisty i kantora kościoła NMP w Gdańsku, ucznia Apolinarego Kątskiego³² oraz dyrygenta chórów męskich Josepha Kisielnickiego³³, a także choralniki i zbiory pieśni ewangelickich, między innymi organisty Otto Krieschena³⁴. Warto tu zwrócić uwagę na dwie prace muzykologa Carla Fuchsa, zainspirowane teoriami Hugo Riemanna, którego był współpracownikiem i przyjacielem³⁵.

Obraz wydawców lat pięćdziesiątych XIX wieku nie byłby pełen bez wymienienia kolejnych czterech nakładców nut. Niestety ich niemal efemeryczna obecność na rynku wydawniczym nie pozwala na głębszą charakterystykę, gdyż ogranicza się ona na ogół do pojedynczych publikacji. Pierwszy z nich, litograficzny zakład Johanna Friedricha von Dommer, działający w latach 1849 – ok. 1850³⁶,

PAN BG, sygn. Ee 1428/2 4°, wydane wcześniej u Gerharda; G. Döring, *Choralkunde*, Danzig 1865, PAN BG, sygn. Ee 3763 8°.

²⁹ R. Genée, *Der Geiger aus Tirol*, Danzig [post 1857], PAN BG, sygn. Ee 1940/7 4°.

³⁰ H. Truhn, *Gedenklad an das zweite Preussische Sängerefest gefeiert am 2. u. 3. August 1850*, Danzig [1851], PAN BG, sygn. Ee 2920 4°.

³¹ M. Babnis, *Drukarnstwo gdańskie w czasach zaboru pruskiego (1793–1919)*, „Libri Gedanenses” t. 15/16 (1997–1998) [1998], s. 94–96.

³² G. Jankewitz, *Schulchorbuch für dreistimm. Chor, C, A und Männerstimme.. für Singklassen der Real-Gymnasien, Höheren Bürger-, Elementar- und Mädchenschulen, sowie kleinere Gesangsvereine [...]*, Danzig 1888, PAN BG, sygn. Ee 1276/6 8°.

³³ J. Kisielnicki, *Schulgesangbuch mit Melodiennoten enthaltend 120 Kirchenlieder, geistliche Volkslieder und liturgische Gesänge im Anschluss an das neue Evangelische Gesangbuch für Ost- und Westpreussen [...]*, Danzig 1892 (kolejne wydanie: 1895), PAN BG, sygn. Ee 1478 8°; Ee 1478/2 8°.

³⁴ [O.] Krieschen, *Evangelisches Schulgesangbuch für den Religionsunterricht enthaltend hundert Choräle und geistliche Volkslieder mit Melodien [...]*, Danzig 1922, PAN BG, sygn. Ee 1490/6 8°; *22 Lieder von Dr. Martin Luther mit Melodien nach dem amtlichen Choralbuch für Ost- und Westpreussen*, Danzig 1917, PAN BG, sygn. Ee 58/16 4° (13).

³⁵ C. Fuchs, *Die Zukunft des musikalischen Vortrages u. sein Ursprung [...]*, Danzig, 1884 ; *Die Freiheit des musikalischen Vortrages im Einklange m. H. Riemann's Phrasirungslehre [...]*, Danzig 1885; *Encyklopedia Muzyczna PWM*, red. E. Dziębowska, Kraków 1987, s. 169–170.

³⁶ Daty ustalone na podstawie: *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger von Danzig und dessen Vorstädte (1849)*, https://digitale-bibliothek-mv.de/viewer/image/PPN823208621_1849/1/ (dostęp 31.12.2020).

pozostawił po sobie aranżację fragmentów 4-aktowej opery Friedricha Wilhelma Markulla *König von Zion* na głos z fortepianem³⁷ (il. 2). Kolejny nakładca A. Harpf wymaga pewnych objaśnień. Wydawnictwo to przyjmowało w komis publikacje z lipskiej księgarni muzycznej, należącej do Christiana Friedricha Erdmanna Leede, co wskazuje na obrót znaczną ilością muzykaliów. Korzystało też z usług Johanna Friedricha Dommera w zakresie druku. Pozostaje pytaniem, czy A. Harpfa możemy utożsamiać z A.G. Harpfem prowadzącym od 1869 roku bibliotekę i wypożyczalnię muzyczną w Królewcu³⁸. Tak, czy inaczej, w latach 1851–1852 u A. Harpfa w Gdańsku ukazały się kompozycje na fortepian lub głos z fortepianem, między innymi niezmiernie popularnego Edwina Schultza (1827–1907), który jako dyrygent gościnny z Berlina kierował wykonaniem własnego utworu podczas XI Pruskiego Zjazdu Śpiewaczego (Gdańsk 1874)³⁹. W połowie stulecia działał też niejaki Scharpf. Również i on współpracował z C.F. Leede z Lipska, choć w przeciwieństwie do Harpfa nie wydawał tylko nut. Cała jego produkcja ogranicza się do 1852 roku. Wówczas wyszły pieśni i tańce na fortepian, między innymi [sic!] A. Harpfa⁴⁰. Pozostaje niewiadomą, czy jest to A. Harpf – wydawca z Gdańska, czy A.G. Harpf z Królewca, czy też bezimienny Harpf, który wraz z orkiestrą przebywał na gościnnych występach w Elblągu w 1854 roku⁴¹. Może też mamy do czynienia z jedną i tą samą osobą. Mniej wątpliwości dostarcza „F.W. Focke”, czyli Friedrich Wilhelm Focke, co najmniej od 1857 roku litograf, następnie handlarz artykułami papierniczymi (1870), zabawkami (od 1878) i galanterią (od 1880)⁴². Za jego sprawą ukazał się *Psalm 91* Gustava Jankewitza, na dwa chóry *a cappella*⁴³.

Po obfitych latach pięćdziesiątych, w następnej dekadzie jedynie część wymienionych wcześniej wydawców nadal jest aktywna. Jednak stopniowo dołączają do nich kolejni i w połowie lat sześćdziesiątych jednocześnie funkcjonuje już dziesięciu edytorów nut. Sytuacja ta, zdeterminowana przez większą konkurencyjność, wymaga nowych rozwiązań. Jednym z nich jest zwiększenie oferty wydawniczej przy zachowaniu różnorodności w ramach wybranej specjalizacji. Drogę tę obrał Constantin Ziemssen, który w 1861 roku zakłada księgarnię z wypożyczalnią muzyczną i składem fortepianów. Mimo, że muzykalia nie są wyłączną jego domeną, wnosi –poprzez dużą liczbę wydawanych tytułów – znaczny wkład do historii gdańskiej typografii muzycznej. Wydawnictwo Ziemssena publikuje w zdecydowanej większości literaturę fortepianową i pieśniową. Tę pierwszą reprezentują

³⁷ F.W. Markull, *Drei Lieder für eine tiefe Stimme mit Begleitung des Pianoforte aus der Oper Der König von Zion*, Danzig [ok. 1850], PAN BG, sygn. Ee 1562 4° (9).

³⁸ Katalog der Deutschen Nationalbibliothek: *A.G. Harpf*, <https://portal.dnb.de/opac/simpleSearch?query=A.+G.+Harpf> (dostęp 31.12.2020).

³⁹ E. Schultz, *3 Lieder* op. 1, Danzig [1852]; J.M. Michalak, *Od Förstera do Frühlinga...*, s. 256.

⁴⁰ A. Harpf, *Vergissmeinnicht-Polka*, Danzig 1852.

⁴¹ B. Zakrzewska-Nikiporczyk, dz. cyt., s. 89.

⁴² Dane ustalone na podstawie ksiąg adresowych miasta Gdańska w zbiorach PAN BG.

⁴³ G. Jankewitz, *Der 91. Psalm für 6 Chor: u. 4 Solo Stimmen*, Danzig [ca 1880], PAN BG, sygn. Ee 1562 4° (10).

niezwykle wówczas popularni w całych Prusach August Bielfeld i Carl Bohm. Ukazują się także kompozycje rodzimych twórców: walce, polki i fantazja na ulubione tematy Theodora Kewitscha, czyli Teodora Kiewicza, organisty związanego z Pelplinem i Kościerzyną⁴⁴, dwa walce Friedricha Wilhelma Markulla⁴⁵ oraz suity na fortepian Wilhelma Otto Martensa⁴⁶. Repertuar pieśniowy tworzą kompozycje tegoż Wilhelma Otto Martensa oraz Roberta Schwalma, Carla Fuchsa, Franza Jötze i Wilhelma Hirscha, nauczyciela toruńskiego gimnazjum. Również opera „Der Neue Dirigent” Ludwiga Heidingsfelda, założyciela gdańskiego konserwatorium, została poddana aranżacji na głos z fortepianem. Wyjątek stanowią chóralskie kompozycje Królewieckich kompozytorów: Eduarda Hermesa (pięć opusów) i Roberta Schwalma, opublikowane zaledwie rok po wspomnianym XI Pruskim Zjeździe Śpiewaczym, podczas którego obaj dyrygowali połączonymi chórami. Firma Constantina Ziemssena funkcjonowała najdłużej z omawianych, bo aż 74 lata (od 1861 do 1935 roku).

Księgarnia „Léon Saunier”, od 1866 roku prowadzona przez Georga Gottfrieda Adolpha Scheinerta, podąża drogą wytyczoną przez poprzedników. I tu wychodzą śpiewniki szkolne w opracowaniu Gustava Adolfa Jankewitza i H. Claasa, nauczyciela szkoły realnej św. Jana (Realschule) w Gdańsku oraz Franza Jötze, organisty kościoła św. Jana, a także tego ostatniego podręcznik dla chórzystów, oparty na wieloletnim doświadczeniu, jako dyrygenta chóru mieszanego „Danziger Singakademie”⁴⁷. Z pogranicza rozrywki wywodzi się natomiast podręcznik szesnastowiecznego tańca, z przykładami melodii – oparty na pracy Thoinot Arbeau (1520–1595) *Orchésographie* – autorstwa Alberta Czerwińskiego (ok. 1862–ok. 1879), gdańskiego nauczyciela tańca⁴⁸. Tym samym, czytelnik księgarni nakładowej „Léon Saunier” nie był pozostawiony samemu sobie w poznawaniu trudnej sztuki zarówno śpiewu, jak i tańca.

⁴⁴ T. Kewitsch, *Champagner-Walzer* op. 28a, Danzig-Elbing [1875], PAN BG, sygn. Ee 1550/2 2° (6); *Der kleine Postillon: Polka nach dem gleichnamigen Volkslied* op. 28b, Danzig-Elbing [1875], PAN BG, sygn. Ee 1557 2° (6); *Festina Lente (Eile Mit Weile) Walzer* op. 22, Danzig-Elbing [1875], PAN BG, sygn. Ee 1559/2 4° (1); *Weihnachtsgruss. Galopp f. Pfte zu 4 Hdn.* op. 24, Danzig [1875]; *Ton-Mosaik. Original-Thema im modernen Styl var. f. Pfte.* op. 188, Danzig [1875]; *Fantasien über die beliebten Themen in leichter Spielart f. d. Unterricht f. Pfte.* op. 189, Danzig [1875].

⁴⁵ F.W. Markull, *2 Walzer-Improvisationen* op. 86, Danzig [1863].

⁴⁶ W. Martens, *Charakterstücke f. Pfte. (Freundesgruss. Morgenlied. Abendgebet. Sonntag. Die vier Jahreszeiten.)* op. 13, Danzig [1885]; *Suite f. Pfte. (Praeludium. Andante religioso. Elegie. Thema m. Variationen. Marsch.)* op. 14, Danzig [1885].

⁴⁷ *Schulgesangbuch zusammengestellt von Dr. H. Claass [...], für vierstimmigen Gesang eingerichtet von G. Jankewitz*, Danzig 1878, PAN BG, sygn. Ee 1464 8°; F. Joetze, *Sängers Lust und Lehre. Liederbuch für Schulen* op. 45 [...], Danzig 1901, PAN BG, sygn. Ee 1293/4 8°; *Sängerbrevier. Theoretisch-praktisches Hilfsbuch f. Freunde des Gesanges m. 50 Uebungsbeispielen zur Erzielung eines edlen Chorklanges [...]*, Danzig 1890.

⁴⁸ A. Czerwiński, *Die Tänze d. XVI. Jahrh. u. die alte französische Tanzschule vor Einführung der Menuett*, Danzig 1878; Elektroniczna Baza Bibliografii Estreicher (EBBE), <https://www.estreicher.uj.edu.pl> (dostęp 31.01.2020). Czerwiński jest również autorem dwóch prac na temat kontredansa, wydanych w 1866 i 1875 roku u Sauniera.

Wobec szeroko rozpowszechnionej w Gdańsku tradycji protestanckiej, alternatywą dla katolickiej części społeczności była drukarnia Hermanna Friedricha Böniga, działająca w latach 1869–1904. Wytłoczyła ona dwa kancjonały przeznaczone dla katolików, w tym jeden opracowany przez wspomnianego już Teodora Kiewicza, nie tylko organisty, ale także nauczyciela śpiewu, muzyki i języka polskiego w Kościerzynie, zaangażowanego w obronę polskiego języka i kultury⁴⁹.

Schyłek wieku dziewiętnastego, a zwłaszcza lata siedemdziesiąte można uznać za szczególnie szczęśliwe dla edytorstwa muzycznego w Gdańsku. Swoją działalność rozpoczyna bowiem trzech nowych wydawców. Dwóch z nich przejmując dzieło swoich przodków, określając się jako „następcy”. Pierwsi, to spadkobiercy Augusta Habermanna, prowadzącego w Gdańsku w latach 1850–1861 sprzedaż instrumentów muzycznych. „Habermann’s Nachfolger” publikują pieśni Franza Jötze i walce Hermanna Buchholza, wykazując przy tym tendencję do ponownych edycji tych samych utworów na przestrzeni zaledwie kilku miesięcy⁵⁰. Firma dość szybko wchodzi w sierpniu 1873 roku w spółkę z Hermannem Kohlke, który kontynuuje dotychczasową linię wydawniczą, poprzez edycje kolejnych, bądź też brakujących opusów, z predylekcją do aranżacji na flet z fortepianem. Z lokalnych kompozytorów pojawia się nazwisko Maxa Hesse, organisty kościoła św. Katarzyny w Gdańsku⁵¹. Kolejni „następcy” są potomkami Hugo Stempelmann’a, berlińskiego kompozytora, pianisty i wydawcy. Stawiają oni na sprawdzone nazwiska, publikując: wybór pieśni Feliksa Mendelssohna-Bartholdy’ego, mazurek Tekli Bądarzewskiej-Baranowskiej, a także podręcznik śpiewu Franza Jötze⁵² i łatwe utwory na fortepian nauczycielki muzyki z Sopotu Clary Hinz. Firma „Stempelmann’s Nachfolger” działa w okresie od około 1865 do 1890 roku⁵³.

Ostatni, a zarazem najaktywniejszy z wydawców muzycznych, Hermann Lau w 1874 roku założył w Gdańsku księgarnię z artykułami muzycznymi, która przetrwała do 1921 roku, odgrywając jedną z ważniejszych ról w dziejach typografii omawianego okresu.

Repertuar wydawniczy Hermanna Lau zdominowany został przez fortepian. Muzyka na ten instrument wychodzi w seriach: *Beliebte Tänze und Märsche für das Pianoforte, Im Familienkreise [...]*, *Ballklänge, Sammlung der beliebtesten Tänze*,

⁴⁹ *Kirchenlieder für katholische Schulen in dem Bistum Kulm. Ausgewählt aus dem Diöcesan-Gesangbuch*, Danzig 1902, PAN BG, sygn. Ee 1485 8°; T. Kewitsch, *Auswahl v. Kirchenliedern f. kathol. Schulen*, Danzig 1880.

⁵⁰ H. Buchholz, *Anna Walzer* op. 21, Danzig X 1872; I 1873; F. Jötze, *Herr Olaf (Was gehst du, Herr Olaf.)* op. 13, Danzig XII 1872; I 1873 (daty ustalone na podstawie „Hofmeister Monatsberichte”, por. przypis 6).

⁵¹ [M]. Hesse, *Künstlerlaunen. Polka* op. 10, Danzig 1873 (data ustalona na podstawie „Hofmeister Monatsberichte”, por. przypis 6).

⁵² F. Jötze, *Hilfsbuch für Lehrer und Schüler des Gesanges nebst Hundert Übungsstücken*, Danzig [ca 1890]; C. Hinz, *Frühlingsklänge, Walzer für Piano*, Danzig b.r., PAN BG, sygn. Ee 1557 2° (8).

⁵³ Daty ustalone na podstawie „Hofmeister Monatsberichte” oraz Karlsruher Virtueller Katalog, por. przypis 6.

w których podkreślony jest udział tańca. Walce, polki i marsze królują zarówno przy nazwiskach kompozytorów pochodzących z Lipska, Berlina, czy Monachium, jak i rodzimych, między innymi Marii Pferdenganges, pianistki koncertującej w Europie, a od 1919 organistki w Kościele Zbawiciela w Sopocie⁵⁴, czy nauczycielki muzyki z Sopotu, Clary Hinz⁵⁵. Fortepian, zdolny zastąpić duży aparat wykonawczy, posłużył jako instrument aranżacji tematów z oper i operetek, między innymi Johanna Straussa, szeroko dostępnych w ofercie wydawnictwa. Z tego samego powodu także obie operetki Ludwiga Heidingsfelda, założyciela gdańskiego konserwatorium (Conservatorium der Musik, później Heidingsfeld-Konservatorium) ukazały się w wyciągu fortepianowym. Były nimi: *Alte Burschenherrlichkeit*, która doczekała się wykonania w ponad 20 teatrach niemieckich, w Hiszpanii i w Niderlandach, a także fragmenty drugiej operetki Heidingsfelda: *Der Neue Dirigent*, w transkrypcji na głos z fortepianem. Instrument ten występował również w pieśniach, opublikowanych między innymi w serii *Sänger's Lust, des. Sammlung beliebter Lieder*⁵⁶. Natomiast muzyka salonowa, sygnalizowana przez tytuły z przedrostkiem salon-, np. „Salon-Album”, czy „Salonstück”, nie przywołuje wybitnych jej przedstawicieli (za wyjątkiem Franza Cramera, brata Johanna Baptisty). Podobnie jak w przypadku utworów o charakterystycznych, programowych tytułach, odniesienie do salonu stanowi jedynie element reklamy, ma za zadanie przyciągnąć potencjalnych nabywców.

Nie zabrakło w ofercie Hermanna Lau także bogato reprezentowanej pieśni na chór męski, autorstwa kompozytorów takich, jak: Franz Jötze, Georg Haupt (koncertujący pianista, w 1898 roku drugi organista i kantor kościoła NMP w Gdańsku), Josef Ambrosius von Kisielnicki, Johow, czy R[udolf] Schoeneck (kapelmistrz teatru miejskiego w Szczecinie). Wychodzą też aranżacje utworów na różną obsadę: na głos wysoki lub niski z fortepianem (np. kilkakrotnie wydawana pieśń Franza Jötze, *Das Mädchen u. der Schmetterling*), na cytrę, na fortepian na 4 ręce, na mniejszy lub większy zespół instrumentalny, na skrzypce i fortepian. Z niemal zupełnie pominiętej muzyki religijnej ukazała się *Msza* op. 42 Teodora Kiewicza, na trzy głosy solowe i organy, z polskim tekstem oraz choralnik w instrumentalnym opracowaniu Hermanna Buchholza na... orkiestrę wojskową. Marsze musiały cieszyć się dużą popularnością, skoro jedynym utworem na orkiestrę był właśnie marsz, a znaczna ich część była wydawana w aranżacji na fortepian⁵⁷.

⁵⁴ P.O. Loew, *Lexikon Danziger Komponisten (Mitte 19. bis Mitte 20. Jahrhundert). Ein Beitrag zur Geschichte der lokalen Musikkultur*, [w:] *Musikalische Beziehungen zwischen Mitteldeutschland und Danzig im 18. Jahrhundert*, hg. D. Popinigis, K.-P. Koch, Sinzig 2002 (=IME 1/9), s. 288–289.

⁵⁵ Tamże, s. 263.

⁵⁶ L. Heidingsfeld, *Alte Burschenherrlichkeit. Studentenoperette*, Danzig 1909, PAN BG, sygn. Ee 2077/2 4°; 1910, PAN BG, sygn. Ee 2076 4° (2); *Kirmesswalzer aus der Oper "Der Neue Dirigent". Leichtes Arrangement für Pianoforte zu zwei Händen*, Danzig [1908], PAN BG, sygn. Ee 2076 4° (3a); *Erwartung: Lied der Gertrud aus der Oper "Der Neue Dirigent"*, Danzig [1908], PAN BG, sygn. Ee 2076 4° (4a).

⁵⁷ T. Kewitsch, *Messe f. 3 Singst. (2 S. u. A.) m. Org.* [z polskim tekstem] op. 42, Danzig 1883; H. Buchholz, *Instrumental-Choralbuch f. die Musik der ganzen Armee*, Danzig 1877.

Pozostając w tematyce wojskowości, Hermann Lau publikuje utwory Carla Theila, dyrygenta jednej z orkiestr wojskowych gdańskiego garnizonu oraz Kurta Paula, oboisty, członka kapeli Theila. Przykładem nawiązania do życia kulturalnego miasta jest publikacja utworu Richarda Tourbié, *Sängergruss, Marsch für das Pianoforte*, na cześć 18. Prowincjonalnego Pruskiego Zjazdu Śpiewaczego (Gdańsk 1894), a także dwóch kompozycji, które otrzymały honorową nagrodę Walnego Zgromadzenia Nauczycieli Katolickich okręgu Prus Zachodnich, przyznawaną w Sopocie 1896 roku: *Amor Tyrolienne* Otto Ludwiga Krieschena oraz *Das Unbewusste* op. 53 Franza Götze, kapelmistrza początkowo w gdańskim, a następnie w amsterdamskim teatrze⁵⁸.

Nie sposób wymienić wszystkich kompozytorów, także gdańskich, którzy zaznaczyli swą obecność dzięki firmie „Hermann Lau”.

W latach osiemdziesiątych XIX wieku na rynku wydawnictw muzycznych pojawiło się dwóch księgarzy: Franz Axt, aktywny w latach: 1881–1914 oraz Alex Goll, prowadzący w Gdańsku od września 1875 roku księgarnię muzyczną z wypożyczalnią nut. Ich działalność pozostawiła po sobie jednostkowe efekty, co upoważnia nas do przejścia w wiek dwudziesty, z początkiem którego księgarz i antykwariusz Marcus Bruckstein publikuje śpiewnik religijny muzykologa, a zarazem organisty Carla Fuchsa, dostępny w różnych wersjach: na głos solo, chór mieszany, z akompaniamentem fortepianu lub organów⁵⁹.

Wraz z zagłębianiem się w kolejne stulecie, pojawia się coraz więcej odwołań do niemieckiego patriotyzmu. Znajdują one ujście w publikacjach wydawnictwa konserwatorium Riemanna („Verlag des Riemann-Konservatoriums”), oficyny Gebrüder Zeuner, wydawcy prasy Richarda Johanna Gorschalky’ego oraz u pojedynczych osób występujących w roli wydawców własnych kompozycji. Należą do nich: organista i dyrektor muzyczny kościoła św. Jana Georg Friedrich Brandstätter (publikowany też przez „Bodenstein und Miehlke” oraz Johannes Kindlera), śpiewak Reinhold Adolf Oscar Koenenkamp, nauczycielka muzyki Martha Reincke, kapelmistrz 128. Gdańskiego Pułku Piechoty Julius Lehmann (wydawany przez „Gebrüder Zeuner”) oraz Wilhelm Reinhard, pastor kościoła NMP w Gdańsku⁶⁰.

Wreszcie, w latach trzydziestych XX wieku, propagandowe treści umacniające przynależność Gdańska do niemieckiego kręgu kulturowego rozpowszechniane są

⁵⁸ O.L. Krieschen, *Amor Tyrolienne*, Danzig [post 1896], PAN BG, sygn. Ee 1563 2° (38); F. Götze, *Das Unbewusste* op. 53, Danzig [1897], PAN BG, sygn. Ee 1563 2° (40); P.O. Loew, dz. cyt., s. 254.

⁵⁹ C. Fuchs, *Andachts-Lieder für Tempel und Haus für den Gemeinde oder Sologesang oder gemischten Chor, mit Begleitung von Orgel, Harmonium oder Clavier*, Danzig [1905], PAN BG, sygn. Ee 1903 8°.

⁶⁰ G.F. Brandstätter, *Unsern Helden: für mittlere Singstimme*, Danzig [ca 1930], PAN BG, sygn. Ee 1563 2°(19); R.A.O. Koenenkamp, *Ein Reiterlied*, Danzig 1914, PAN BG, sygn. Ee 1563 2° (2); M. Reincke, *Danzig du mein Heimatland*, b.m. b.r., PAN BG, sygn. Od 106 2° (15); J. Lehmann, *Festmarsch* op. 3, Danzig [1900/10], PAN BG sygn. Ee 1562 4° (2); W. Reinhard, *Zwei Danziger Heimatlieder*, Trutenau, Freie Stadt Danzig b.r., PAN BG, sygn. Od 106 2° (22).

w publikacjach wydawanych przez „Danziger Verlags-Gesellschaft m. b. h. (Paul Rosenberg)”: między innymi w chóralnej pieśni *Das deutsche Danzig* Karla Zimmerschieda oraz przesiąkniętym nazistowskimi treściami śpiewniku, oficjalnie wprowadzonym na zlecenie Gubernatora Rzeszy, Departamentu Oświaty i Kultury⁶¹.

Prześledziwszy blisko półtora wieku historii gdańskich wydawców nut łatwo zauważyć, że przez większość omawianego okresu nie było rozdzielenia funkcji produkcji i dystrybucji. Księgarnie łączą w swojej działalności funkcje wydawnicze, nierzadko także i wytwórcze, przez równoległe prowadzenie drukarni. Przyjmują różnorodny asortyment: muzykalia, dzieła sztuki, instrumenty muzyczne, artykuły papiernicze, galanterię, zabawki. Poszerzają zakres swych usług o prowadzenie antykwariatu i wypożyczanie książek, bądź nut. Firmy Hermanna Lau oraz Constantina Ziemssena to także agencje koncertowe. Wszyscy księgarze, wobec braku własnej drukarni, zlecają innym powielanie wydawanych przez siebie pozycji. Część z nich współpracuje z gdańskimi drukarzami, część z tymi z Lipska lub Berlina. Nie obserwuje się przywiązania do jednej firmy drukarskiej. U największego gdańskiego wydawcy nut, Hermanna Lau, wymienić można ich aż siedem, w tym Breitkopfa & Härtla z Lipska. Dla urozmaicenia oferty księgarnie przyjmowały w komis publikacje partnerów z innych ośrodków, co czyniło je bardziej konkurencyjnymi. Z biegiem czasu nowe techniki druku: system składania nut z ruchomych czcionek wprowadzony przez znanego lipskiego typografa Johanna Gottloba Immanuela Breitkopfa (1719–1794), a także litografia sprawiły, że powielanie zapisu muzycznego stało się łatwiejsze i tańsze. W połączeniu z ogromnym zapotrzebowaniem na nuty w muzykowaniu domowym spowodowało to wzrost liczby wydawców muzykaliów. W Gdańsku w okresie od 1865 do 1925 roku utrzymuje się ich co najmniej dziesięciu, osiągając maksimum trzynastu wydawców w latach: 1875–1885 i 1920–1925. W porównaniu z zachodnioeuropejskimi miastami nie są to imponujące liczby, należy jednak mieć na uwadze długi okres wychodzenia Gdańska z zapaści ekonomicznej pierwszej połowy XIX wieku.

Repertuar wydawniczy miał edukować, zwłaszcza w zakresie pieśni religijnej i bawić. Przeważała muzyka na fortepian lub na głos z fortepianem, często o rodowodzie tanecznym. Ważną pozycję zajmuje także pieśń chóralna na głosy męskie, co powiązane jest z licznie działającymi w Gdańsku chórami. Najchętniej wydawanymi byli gdańscy kompozytorzy Franz Jötze i Friedrich Wilhelm Markull oraz dyrygent orkiestr wojskowych z Berlina, Hermann Buchholz. Niestety, stosunkowo niewiele jest przykładów edycji dzieł na większą obsadę wykonawczą: kantat, oratoriów, dzieł scenicznych, symfonicznych. Zapewne wymagały one większego nakładu pracy i kosztów, nie zapewniając jednocześnie dużego popytu.

⁶¹ K. Zimmerschied, *Das deutsche Danzig*, Danzig [ca 1935], PAN BG, sygn. Od 106 2° (26); *Liederbuch für den Reichsgau Danzig-Westpreussen 5. bis 8 Schuljahr. Bearbeitet von F. Hinz*, Danzig 1939, PAN BG, sygn. Ee 1344/8 8°.

BIBLIOGRAFIA

Kartoteka drukarzy gdańskich XIX i XX wieku, Polska Akademia Nauk Biblioteka Gdańska.

- Babnis M., *C.A. Reichel's „Musikalisches Wochenblatt” – a source to the repertoire played in Gdańsk salons in the second decade of the 19th century*, [w:] *Musica Baltica. Danzig und die Musikkultur Europas = Gdańsk and European Musical Culture*, Gdańsk 2000, s. 388–419 (Prace specjalne nr 57 Akademii Muzycznej im. Stanisława Moniuszki w Gdańsku).
- Babnis M., *Czasopisma kulturalne wydawane w Gdańsku do połowy XIX wieku*, „Libri Gedanenses” t 19/20 (2001/2002) [2003], s. 60–85.
- Babnis M., *Drukarnstwo gdańskie w czasach zaboru pruskiego (1793–1919)*, „Libri Gedanenses” t. 15/16 (1997–1998) [1998], s. 89–118.
- Babnis M., *Życie kulturalne w Gdańsku w czasach zaboru pruskiego (1793–1919). Teatr i muzyka*, „Gdański Rocznik Kulturalny”, t. 15 (1994), s. 22–41.
- Encyklopedia Muzyczna PWM*, red. E. Dziębowska, Kraków 1987.
- Loew P.O., *Lexikon Danziger Komponisten (Mitte 19. bis Mitte 20. Jahrhundert). Ein Beitrag zur Geschichte der lokalen Musikkultur*, [w:] *Musikalische Beziehungen zwischen Mitteldeutschland und Danzig im 18. Jahrhundert*, hg. D. Popinigis, K.-P. Koch, Sinzig 2002 (=IME 1/9).
- Michalak J.M., *Od Förstera do Frühlinga. Przyczynki do dziejów życia muzycznego i teatralnego dawnego Gdańska*, Gdańsk 2009 (Kultura Muzyczna Północnych Ziem Polski nr 12).
- Zakrzewska-Nikiporczyk B., *Życie muzyczne Pomorza w latach 1815–1920*, Gdańsk 1982 (Kultura Muzyczna Północnych Ziem Polski nr 2).
- „Hofmeister Monatsberichte”, <https://hofmeister.rhul.ac.uk/2008/index.html>
- Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger von Danzig und dessen Vorstädte (1849)*, https://digitale-bibliothek-mv.de/viewer/image/PPN823208621_1849/1/
- Eduard Sobolewski*, https://en.wikipedia.org/wiki/Eduard_Sobolewski
- Elektroniczna Baza Bibliografii Estreichera (EBBE), <https://www.estreicher.uj.edu.pl>
- Gliński M., *Księgarstwo*, <https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=KSI%C4%98GARSTWO>
- Hermann Buchholz*, https://opac.rism.info/metaopac/singleHit.do?methodToCall=showHit&curPos=3&identifer=251_SOLR_SERVER_1652492539RISM
- Karlsruher Virtueller Katalog, <https://kvk.bibliothek.kit.edu/>
- Katalog der Deutschen Nationalbibliothek: *A.G. Harpf*, <https://portal.dnb.de/opac/simpleSearch?query=A.+G.+Harpf>
- Michalak J.M., *Carl Anton Reichel*, https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=REICHEL_CARL_ANTON
- Michalak J.M., *Ludwig Traugott Granzin*, https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=GRANZIN_LUDWIG_TRAUGOTT
- Paluchowski P., *Drukarnstwo i drukarnie*, https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=DRUKARSTWO_I_DRUKARNIE
- Reinhold Bergell*, https://de.wikipedia.org/wiki/Reinhold_Bergell
- Vogel B., *Instrumenty muzyczne – budownictwo, Tabela: Budowniczości instrumentów muzycznych*, https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=INSTRUMENTY_MUZYCZNE_%E2%80%93_BUDOWNICTWO

PUBLIKACJE GDAŃSKICH WYDAWCÓW NUT WYMIENIONE W ARTYKULE

- 22 *Lieder von Dr. Martin Luther mit Melodien nach dem amtlichen Choralbuch für Ost- und Westpreussen*, Danzig 1917, PAN BG, sygn. Ee 58/16 4° (13).
- Bergell R., *Drei Lieder f. 1 Singst. m. Pfte. 3. Heft. (No. 1. Volkslied: „Eine Blume roth“. No. 2. Er ist's: „Frühling lässt sein blaues Band.“ No. 3. Volkslied: „Da drunten im tiefen Thale“.)*, Danzig [1879].
- Bergell R., *Drei Lieder f. 1 Singst. m. Pfte. 4. Heft. (No. 1. „Du bist mein“. No. 2. Frühling Liebest: „Du bist gemacht zu wandern“. No. 3. „Lebe wohl! Fern von hier“.)*, Danzig [1880].
- Brandstätter G.F., *Unsern Helden: für mittlere Singstimme*, Danzig [ca 1930], PAN BG, sygn. Ee 1563 2° (19).
- Buchholz H., *Anna Walzer* op. 21, Danzig X 1872; I 1873.
- Buchholz H., *Instrumental-Choralbuch f. die Musik der ganzen Armee*, Danzig 1877.
- Buchholz H., *Praeludium m. Fuge: Die Gnade des Herrn sei mit Euch Allen. Amen, f. die gesammte Musik der deutschen Armee. Central-Partitur. [f. die Musik der Kavallerie u. Artillerie, der Jäger- u. Pionir-Bataillone, f. die Janitscharen-Musik der Infanterie-Regimenter.]* op. 78, Danzig [1876].
- Czerwinski A., *Die Tänze d. XVI. Jahrh. u. die alte französische Tanzschule vor Einführung der Menuett*, Danzig 1878.
- Döring [G.], *Schulgesänge für Gymnasien und grössere Lebranstalten. Erster Cursus, auch f. Elementarschulen Brauchbar*, Danzig [1837].
- Döring G., *Choralkunde*, Danzig 1865, PAN BG, sygn. Ee 3763 8°.
- Frühling J.W., *71 Chöre für das gantz Kirchenjahr zum ein- und zweistimmigen Gebrauch für Schulen nebst einem Anhang zweistimmiger liturgischer Gesänge und Responsorien zum Hauptgottesdienste [...]*, Danzig [1881], PAN BG, sygn. Ee 1469/2 8°.
- Fuchs C., *Andachts-Lieder für Tempel und Haus für den Gemeinde oder Sologesang oder gemischten Chor, mit Begleitung von Orgel, Harmonium oder Clavier*, Danzig [1905], PAN BG, sygn. Ee 1903 8°.
- Fuchs C., *Die Freiheit des musikalischen Vortrages im Einklange m. H. Riemann's Phrasirungslehre [...]*, Danzig 1885.
- Fuchs C., *Die Zukunft des musikalischen Vortrages u. sein Ursprung [...]*, Danzig, 1884.
- Gebrand P., *Im Carlsbain: Polka-Mazurka* op. 51, Danzig [1889], PAN BG, sygn. Od 106 2° (4).
- Genée [R.], *2 Polka aus dem Ballet: Die Polka vor Gericht*, Danzig [1848]; *Taschen und Flaschen, von Reinick. Komisches Doppel-Quartett f. 8 Männerstimmen m. Pftbegl. op. 4. Part. u. Stimmen*, Danzig [1848].
- Genée R., *Der Geiger aus Tyrol*, Danzig [post 1857], PAN BG, sygn. Ee 1940/7 4°.
- Goroncy E., *Sechs Lieder*, Danzig 1832, PAN BG, sygn. Ee 1967 4°.
- Götze F., *Das Unbewusste* op. 53, Danzig [1897], PAN BG, sygn. Ee 1563 2° (40).
- Granzin L., *30 Choralmelodien bearbeitet*, Danzig [1862].
- Harpf A., *Vergissmeinnicht-Polka*, Danzig 1852.
- Haupt G., *Die Luft so still und der Wald so stumm* op. 28, Danzig 1899.
- Haupt G., *Liebe in der Fremde: Endlich rauscht des Stromes Welle*, Danzig 1899.
- Heidingsfeld L., *Alte Burschenherrlichkeit. Studentenoperette*, Danzig 1909 (PAN BG, sygn. Ee 2077/2 4°); 1910 (PAN BG, sygn. Ee 2076 4° (2);
- Heidingsfeld L., *Erwartung: Lied der Gertrud aus der Oper „Der Neue Dirigent“*, Danzig [1908], PAN BG, sygn. Ee 2076 4° (4a).
- Heidingsfeld L., *Kirmesswalzer aus der Oper „Der Neue Dirigent“. Leichtes Arrangement für Pianoforte zu zwei Händen*, Danzig 1910, PAN BG, sygn. Ee 2076 4° (3a).
- Heidingsfeld L., *Sänger's Lust, des. Sammlung beliebter Lieder f. 1 Singst. m. Pfte*, 2 Bände, Danzig 1885.
- Hesse [M.], *Künstlerlaunen. Polka* op. 10, Danzig 1873.
- Hinz C., *Frühlingsklänge, Walzer für Piano*, Danzig b.r., PAN BG, sygn. Ee 1557 2° (8).
- Jankewitz G., *Der 91. Psalm für 6 Chor: u. 4 Solo Stimmen*, Danzig [ca 1880], PAN BG, sygn. Ee 1562 4° (10).

- Jankewitz G., *Schulchorbuch für dreistimm. Chor, C, A und Männerstimme.. für Singklassen der Real-Gymnasien, Höheren Bürger-, Elementar- und Mädchenschulen, sowie kleinere Gesangsvereine [...]*, Danzig 1888, PAN BG, sygn. Ee 1276/6 8°.
- Jötze F., *Drei Lieder f. vierstimm. Männerchor*, op. 49, Danzig 1886.
- Jötze F., *Herr Olaf (Was gehst du, Herr Olaf.)* op 13, Danzig XII 1872, I 1873.
- Jötze F., *Hilfsbuch für Lehrer und Schüler des Gesanges nebst Hundert Übungsstücken*, Danzig [ca 1890].
- Jötze F., *Morgensehnsucht. Gedicht von Grassberger für eine Singstimme mit Begl. des Pf[„Sie schwebt empor, und Glanz und Wonne“]* op. 15, Danzig 1873.
- Jötze F., *Neuer Frühling. Gedicht von Otto Roquette für eine Singstimme mit Begl. des Pf[„Neuer Frühling ist gekommen“]* op. 14, Danzig 1873.
- Jötze F., *Sängerbrevier. Theoretisch-praktisches Hilfsbuch f. Freunde des Gesanges m. 50 Uebungsbeispielen zur Erzielung eines edlen Chorklanges [...]*, Danzig 1890.
- Jötze F., *Sängers Lust und Lehre. Liederbuch für Schulen* op. 45 [...], Danzig 1901, PAN BG, sygn. Ee 1293/4 8°.
- Kewitsch T., *Auswahl v. Kirchenliedern f. kathol. Schulen*, Danzig 1880.
- Kewitsch T., *Champagner-Walzer* op. 28a, Danzig-Elbing [1875], PAN BG, sygn. Ee 1550/2 2° (6).
- Kewitsch T., *Der kleine Postillon: Polka nach dem gleichnamigen Volkslied* op. 28b, Danzig-Elbing [1875], PAN BG, sygn. Ee 1557 2° (6).
- Kewitsch T., *Fantasien über die beliebten Themen in leichter Spielart f. d. Unterricht f. Pfte.* op. 189, Danzig [1875].
- Kewitsch T., *Festina Lente (Eile Mit Weile) Walzer* op. 22, Danzig-Elbing [1875], PAN BG, sygn. Ee 1559/2 4° (1).
- Kewitsch T., *Messe f. 3 Singst. (2 S. u. A.) m. Org.* op. 42, Danzig 1883.
- Kewitsch T., *Ton-Mosaik. Original-Thema im modernen Styl var. f. Pfte.* op. 188, Danzig [1875].
- Kewitsch T., *Weihnachtsgruss. Galopp f. Pfte zu 4 Hdn.* op. 24, Danzig [1875].
- Kirchenlieder für katholische Schulen in dem Bistum Kulm. Ausgewählt aus dem Diöcesan-Gesangbuch*, Danzig 1902, PAN BG, sygn. Ee 1485 8°.
- Kirchenlieder, 80. Aus dem neuen evangel. Gesangbuche f. Ost. u. Westpreussen, nebst 24 Texten zu Choral-melodien u. 12 geistl. Volksliedern*, Danzig [1891].
- Kisielnicki J., *Deutscher Sinn: „Frisch auf, frisch auf mit hellem Klang* op. 32, Danzig 1894.
- Kisielnicki J., *Deutsches Kaiserlied*, Danzig 1888, Danzig 1889.
- Kisielnicki J., *Mein Himmel auf der Erde*, Danzig 1889.
- Kisielnicki J., *Schulgesangbuch mit Melodienoten enthaltend 120 Kirchenlieder, geistliche Volkslieder und liturgische Gesänge im Anschluss an das neue Evangelische Gesangbuch für Ost- und Westpreussen [...]*, Danzig 1892, PAN BG, sygn. Ee 1478 8°; Danzig 1895, PAN BG, Ee 1478/2 8°.
- Koenenkamp R.A.O., *Ein Reiterlied*, Danzig 1914, PAN BG, sygn. Ee 1563 2° (2).
- Krieschen [O.], *Evangelisches Schulgesangbuch für den Religionsunterricht enthaltend hundert Choräle und geistliche Volkslieder mit Melodien [...]*, Danzig 1922, PAN BG, sygn. Ee 1490/6 8°;
- Krieschen O.L., *Amor Tyrolienne für Pianoforte*, Danzig [post 1896], PAN BG, sygn. Ee 1563 2° (38).
- Liederbuch für den Reichsgau Danzig-Westpreussen 5. bis 8 Schuljahr. Bearbeitet von F. Hinz*, Danzig 1939, PAN BG, sygn. Ee 1344/8 8°.
- Markull F.W., *2 Walzer-Improvisationen* op. 86, Danzig [1863].
- Markull F.W., *Choral Melodien für den evangelischen Gottesdienst Vierstimmig bearbeitet.. Für Kirche, Schule und Hause [...]*, Danzig [1865], PAN BG, sygn. Ee 1428/2 4°.
- Markull F.W., *Choral Melodien zum Gesangbuch für den evangelischen Gottesdienst Vierstimmig bearbeitet... für Kirche, Schule und Hause [...]*, Danzig [1845], PAN BG, sygn. Ee 1428 4°.
- Markull F.W., *Drei Lieder für eine tiefe Stimme mit Begleitung des Pianoforte aus der Oper Der König von Zion*, Danzig [ok. 1850], PAN BG, sygn. Ee 1562 4° (9).
- Markull F.W., *Zwei patriotische Lieder op. 120 für eine Singstimme mit Begleitung des Pianoforte*, Danzig [1870], PAN BG, sygn. Ee 1227 4° (5).

- Martens W., *Charakterstücke f. Pfte. (Freundesgruss. Morgenlied. Abendgebet. Sonntag. Die vier Jahreszeiten.)* op. 13, Danzig [1885].
- Martens W., *Sieben Marienlieder op. 2 : für eine Singstimme mit Begleitung des Pianoforte*, Danzig [1862], PAN BG, sygn. Ee 1563 2° (39).
- Martens W., *Suite f. Pfte. (Praeludium. Andante religioso. Elegie. Thema m. Variationen. Marsch.)* op. 14, Danzig [1885].
- Reincke M., *Danzig du mein Heimatland*, b.m. b.r., PAN BG, sygn. Od 106 2° (15).
- Reinhard W., *Zwei Danziger Heimatlieder, Trutenau*, Freie Stadt Danzig b.r., PAN BG, sygn. Od 106 2° (22).
- Schulgesangbuch zusammengestellt von Dr. H. Claass [...], für vierstimmigen Gesang eingerichtet von G. Jankewitz*, Danzig 1878, PAN BG, sygn. Ee 1464 8°.
- Schultz E., *3 Lieder* op. 1, Danzig [1852].
- Schulz W., *Danziger Radfahrer-Marsch* op. 6, Danzig [1889].
- Siewert F.G., *Sanct Helena! Hymne [...]*, Danzig [1833–1844], PAN BG, sygn. Ee 1984 8° (2).
- Sobolewsky E., *Hymne (Herr, ich weiss die Stunde nicht)*, Danzig [1844].
- Truhn H., *Gedeknlied an das zweite Preussische Sängersfest gefeiert am 2. u. 3. August 1850*, Danzig [1851], PAN BG, sygn. Ee 2920 4°.
- Wermbter P., *Deutsches Aufgebot : Gesang des deutschen Heeres : zum Ruhm und zur Ehre des deutschen Heeres* : op. 13, Danzig [ca 1917], PAN BG, sygn. Ee 1563 2° (7).
- Wurst C.F., *X Tänze für das Pianof.*, Danzig [1832–44], PAN BG, sygn. Ee 1984 8° (3).
- Zimmerschied K., *Das deutsche Danzig*, Danzig [ca 1935], PAN BG, sygn. Od 106 2° (26).

GDAŃSK PUBLISHERS OF PRINTED MUSIC
IN THE 19TH CENTURY
AND THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

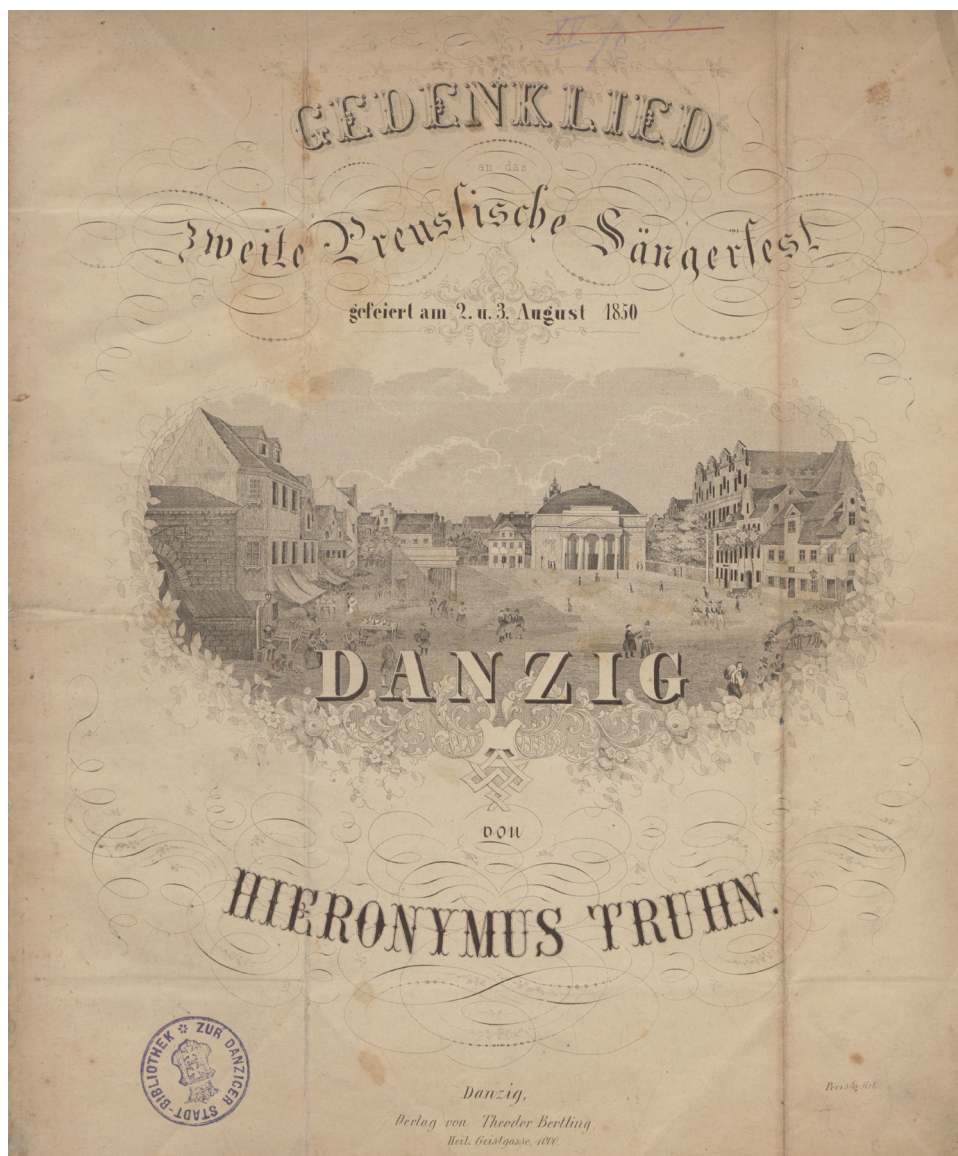
Abstract. The Gdańsk publishers of printed music included both large, energetically operating companies, and small firms we know of only from single publications. The majority of them are booksellers who, just like in the 17th and 18th centuries, financed – and sometimes also copied in their own printing establishments – the items they were selling. Additionally, they not only extended the range of goods in their bookshops to include stationery, works of art and instruments, including grand pianos, but also offered a broad range of services, such as the lending of books and printed music, and even organising concerts. During the period in question, the range of publications covered school and church songbooks (mostly Protestant), but also compositions designed to entertain, with the dominating role of the grand piano as a solo and accompanying instrument. What marked out Gdańsk at the end of the 19th century/beginning of the 20th century, was its published works for male choirs, addressed to the city's numerous singing associations.

Keywords: publishers, bookshops, music, printed music, Gdańsk, 19th–20th c.

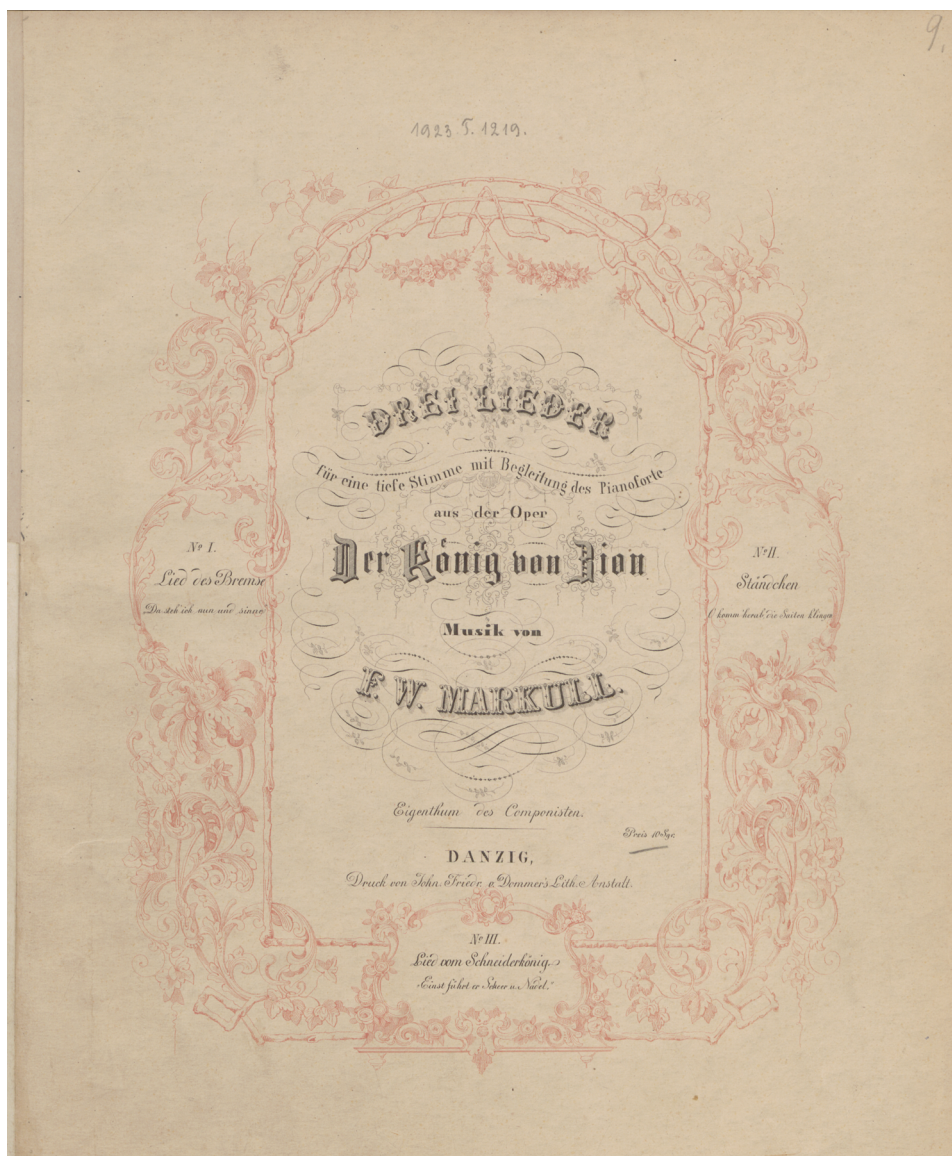
DANZIGER NOTENVERLEGER IM 19.
UND IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 20. JAHRHUNDERTS

Abstract. Die Danziger Notenverleger führen sowohl große, florierende Unternehmen als auch kleine Offizinen, deren Existenz aus einzelnen Veröffentlichungen bekannt ist. Die überwiegende Mehrheit von ihnen sind Buchhändler, die wie schon im 17. und 18. Jahrhundert die von ihnen verkauften Publikationen finanzieren und manchmal in ihren eigenen Druckereien vervielfältigen. Darüber hinaus erweitern sie nicht nur das Sortiment der Buchhandlungen um Schreibwaren, Kunstwerke und Instrumente einschließlich Klaviere, sondern bieten auch eine breite Palette von Dienstleistungen wie die Ausleihe von Büchern und Noten und sogar die Organisation von Konzerten an. Das Verlagsrepertoire dieser Zeit umfasste Schul- und Kirchenliederbücher (vorwiegend protestantisch) sowie Kompositionen zur Unterhaltung, wobei das Klavier als Solo- und Begleitinstrument die dominierende Rolle spielte. Charakteristisch für Danzig an der Wende des 19. und 20. Jahrhunderts sind Werke für einen Männerchor, die sich an die zahlreichen in der Stadt aktiven Gesangsvereine richten.

Schlüsselwörter: Verleger, Buchhandlungen, Musik, Noten, Danzig, 19.–20. Jh.

1. H. Truhn, *Gedenklid an das zweite Preussische Sängerkunst gefeiert am 2. u. 3. August 1850, Danzig* [1851]
(PAN Biblioteka Gdańska, sygn. Ee 2920 4°)

2. F.W. Markull, *Drei Lieder für eine tiefe Stimme mit Begleitung des Pianoforte aus der Oper Der König von Zion*, Danzig [ok. 1850]
(PAN Biblioteka Gdańska, sygn. Ee 1562 4° adl. 9)

